Johs. Nørregaard Frandsen (Odense Universitet)

DEN DANSKE LANDBOKULTURS STORHED OG SAMMENBRUD

Om integration og erfaringskonflikter mellem landbo- og bykulturer i Danmark i tiden efter 1945

1. Manchet

Denne lille afhandlings emne er dansk landbokulturs udvikling og skæbne i nyere tid, dvs. fra omkring 1880 til i dag. Denne landbokultur har haft den største betydning for udformningen af Danmarks moderne historie. I slutningen af forrige århundrede rejste den sig af en krisesituation med organisering af den økonomiske kooperationsform, der blev kaldt andelsbevægelsen, samt med en grundtvigiansk sognebondekultur og en folkelig oplysningsbevægelse, der primært blev forvaltet af de nyetablerede grundtvigske folkehøjskoler og i et vidtstrakt foreningsvirke.

Den særlige danske landbokultur konsoliderede sig i første halvdel af det 20. århundrede som et økonomisk, ideologisk og politisk magtfuldt erhverv med sine egne hverdagslivformer og traditioner. Fra midten af 1950erne gik den imidlertid under medsamt sine særlige livsformer. Den blev i løbet af mindre end to årtier opslugt af eller integreret i en industriel eller urban velstandskultur. Hvordan kunne en så tilsyneladende stærk og dominerende kulturform lade sig løbe over ende med en sådan hast? Og hvilken arv har denne nu stort set hedengangne landbokultur efterladt os moderne danskere?

2. Danske sange

Der er et bånd mellem landbokulturen og folkehøjskolerne i Danmark. Siden 1894 har *Foreningen for Folkehøjskoler i Danmark* således udgivet og med jævne mellemrum revideret indholdet i *Folkehøjskol-*

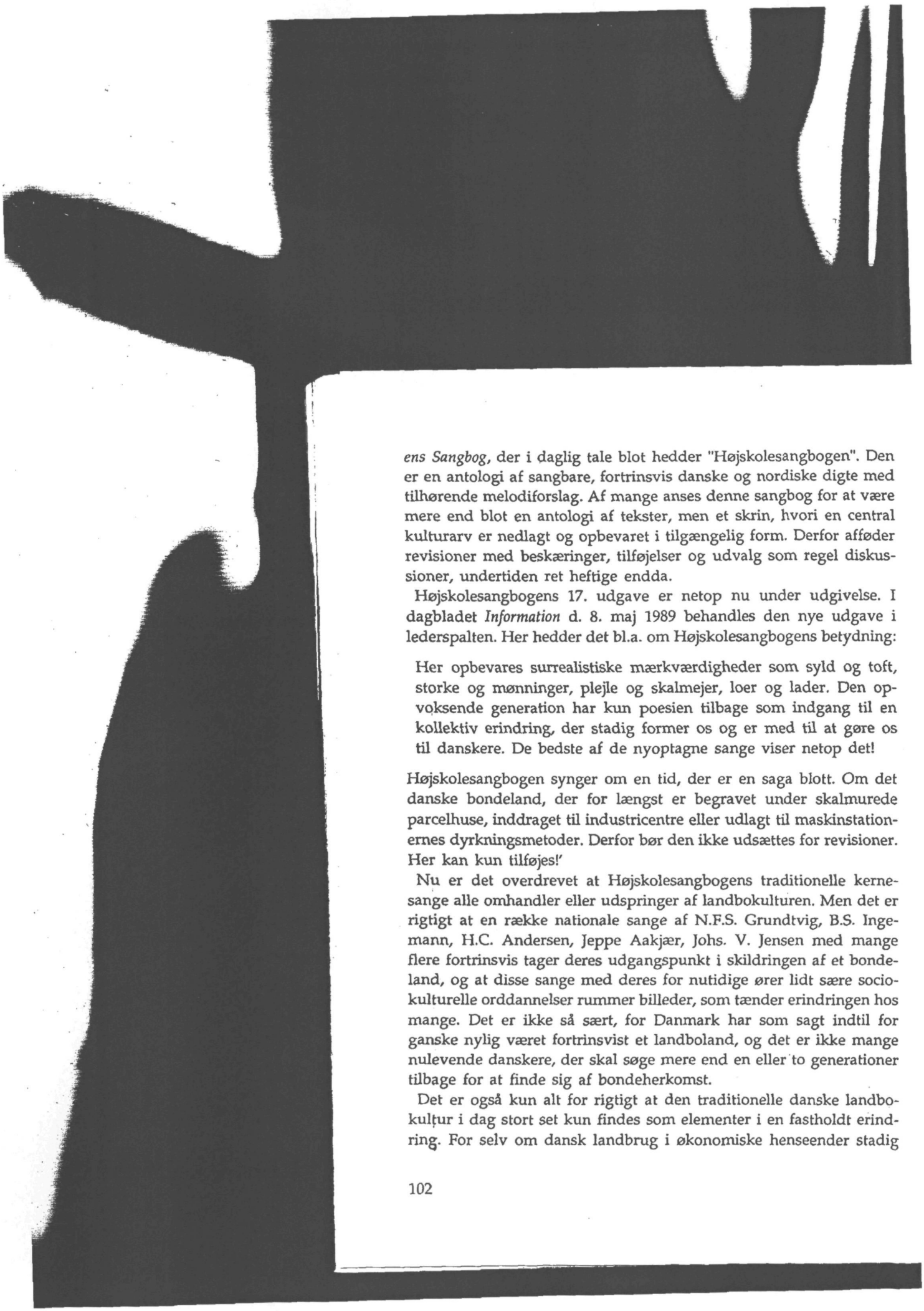

ens Sangbog, der i daglig tale blot hedder "Højskolesangbogen". Den er en antologi af sangbare, fortrinsvis danske og nordiske digte med tilhørende melodiforslag. Af mange anses denne sangbog for at være mere end blot en antologi af tekster, men et skrin, hvori en central kulturarv er nedlagt og opbevaret i tilgængelig form. Derfor afføder revisioner med beskæringer, tilføjelser og udvalg som regel diskussioner, undertiden ret heftige endda.

Højskolesangbogens 17. udgave er netop nu under udgivelse. I dagbladet *Information* d. 8. maj 1989 behandles den nye udgave i lederspalten. Her hedder det bl.a. om Højskolesangbogens betydning:

> Her opbevares surrealistiske mærkværdigheder som syld og toft, storke og mønninger, plejle og skalmejer, loer og lader. Den opvoksende generation har kun poesien tilbage som indgang til en kollektiv erindring, der stadig former os og er med til at gøre os til danskere. De bedste af de nyoptagne sange viser netop det!

Højskolesangbogen synger om en tid, der er en saga blott. Om det danske bondeland, der for længst er begravet under skalmurede parcelhuse, inddraget til industricentre eller udlagt til maskinstationernes dyrkningsmetoder. Derfor bør den ikke udsættes for revisioner. Her kan kun tilføjes!'

Nu er det overdrevet at Højskolesangbogens traditionelle kernesange alle omhandler eller udspringer af landbokulturen. Men det er rigtigt at en række nationale sange af N.F.S. Grundtvig, B.S. Ingemann, H.C. Andersen, Jeppe Aakjær, Johs. V. Jensen med mange flere fortrinsvis tager deres udgangspunkt i skildringen af et bondeland, og at disse sange med deres for nutidige ører lidt sære sociokulturelle orddannelser rummer billeder, som tænder erindringen hos mange. Det er ikke så sært, for Danmark har som sagt indtil for ganske nylig været fortrinsvist et landboland, og det er ikke mange nulevende danskere, der skal søge mere end en eller to generationer tilbage for at finde sig af bondeherkomst.

Det er også kun alt for rigtigt at den traditionelle danske landbokultur i dag stort set kun findes som elementer i en fastholdt erindring. For selv om dansk landbrug i økonomiske henseender stadig

her i 1980erne udgør et betydeligt erhverv, så opretholder det ikke længere en særlig kultur- eller livsform.

3. To sprog- og erfaringssystemer

Således har landbruget indtil for få årtier siden spillet en meget betydelig samfundsmæssig rolle i Danmark, både som et økonomisk magtfuldt erhverv og som midtpunkt for nogle særlige livs- og kulturformer. Landboens livsverden formede sig i en særkultur, der klart adskilte sig fra de forskellige bykulturer. Imidlertid bryder denne særkultur stort set sammen i tiårene fra o. 1950 til o. 1970. Den integreres i - sluges af - den velstandseksplosion og urbanisering, som følger med den teknologiske og økonomiske udvikling i efterkrigstidens Danmark.

Til gengæld knytter der sig et kollektivt erindringslag af stor styrke til det fortidige. Landbokulturen opbevares altså dels i digteriske tekster, dels også endnu som erfaringsstumper og erindringsbrokker i store befolkningsgruppers bevidsthed. Og det er et erfaringslag som er konfliktfyldt, fordi det rummer billeder af en livsverden, der på en række afgørende punkter er umådeligt forskellige fra det moderne hverdagsliv og fra de moderne livsvilkår. Det er en arv som forkert forvaltet kan finde udtryk i stærkt regressive politisk-folkelige bevægelser, og som alene af den grund *skal* forvaltes, men som rigtigt forvaltet så netop også kan være med til at forme frugtbare utopier om veje ind i fremtiden.

Landinspektøren og forfatteren Knud Sørensen (f. 1928) er én af dem, der er med til at forvalte arven mellem fortid og fremtid. Han behandler i sit efterhånden store skønlitterære og debatterende forfatterskab denne dobbelthed af landbotraditioner og moderne erfaringer i samtidens danske kultur. Især er hans forfatterskab koncentreret om skildringer af nutidige livsforhold i dansk landbrug, i landbodistrikterne og i landsbyerne. I essayet "I virkeligheden drejer det sig jo ikke om "provins"" skitserer han således hvad han anser for at udgøre to overordnede sprogsystemer eller sociokulturelle kodesystemer i Danmark, nemlig en traditionsbunden bondekulturs sprog og den moderne industrikulturs:

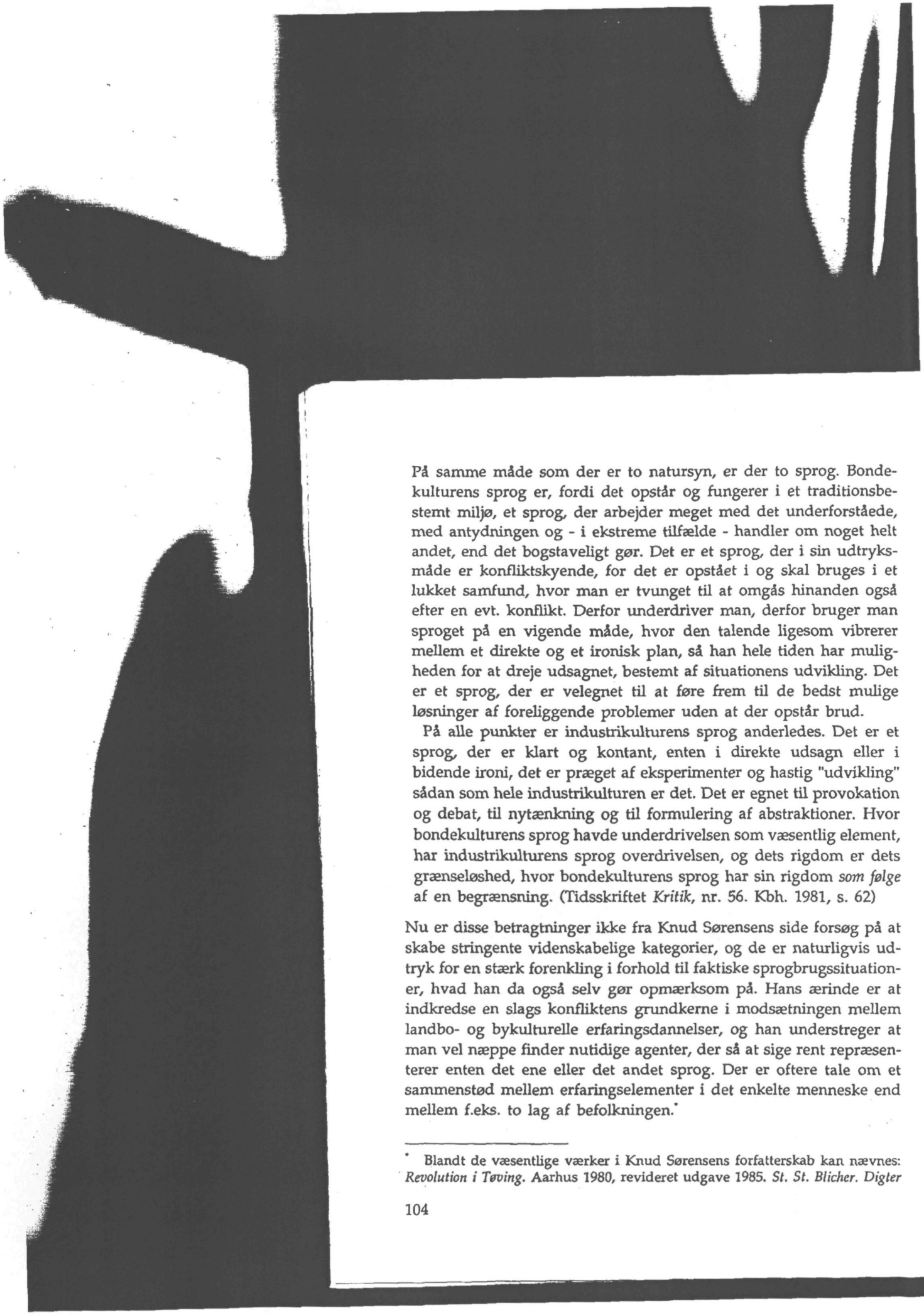

På samme måde som der er to natursyn, er der to sprog. Bondekulturens sprog er, fordi det opstår og fungerer i et traditionsbestemt miljø, et sprog, der arbejder meget med det underforståede, med antydningen og - i ekstreme tilfælde - handler om noget helt andet, end det bogstaveligt gør. Det er et sprog, der i sin udtrykksmåde er konfliktskyende, for det er opstået i og skal bruges i et lukket samfund, hvor man er tvunget til at omgås hinanden også efter en evt. konflikt. Derfor underdriver man, derfor bruger man sproget på en vigende måde, hvor den talende ligesom vibrerer mellem et direkte og et ironisk plan, så han hele tiden har muligheden for at dreje udsagnet, bestemt af situationens udvikling. Det er et sprog, der er velegnet til at føre frem til de bedst mulige løsninger af foreliggende problemer uden at der opstår brud.

På alle punkter er industrikulturens sprog anderledes. Det er et sprog, der er klart og kontant, enten i direkte udsagn eller i bidende ironi, det er præget af eksperimenter og hastig "udvikling" sådan som hele industrikulturen er det. Det er egnet til provokation og debat, til nytænkning og til formulering af abstraktioner. Hvor bondekulturens sprog havde underdrivelsen som væsentlig element, har industrikulturens sprog overdrivelsen, og dets rigdom er dets grænseløshed, hvor bondekulturens sprog har sin rigdom *som følge* af en begrænsning. (Tidsskriftet *Kritik*, nr. 56. Kbh. 1981, s. 62)

Nu er disse betragtninger ikke fra Knud Sørensens side forsøg på at skabe stringente videnskabelige kategorier, og de er naturligvis udtryk for en stærk forenkling i forhold til faktiske sprogbrugssituationer, hvad han da også selv gør opmærksom på. Hans ærinde er at indkredse en slags konfliktens grundkerne i modsætningen mellem landbo- og bykulturelle erfaringsdannelser, og han understreger at man vel næppe finder nutidige agenter, der så at sige rent repræsenterer enten det ene eller det andet sprog. Der er oftere tale om et sammenstød mellem erfaringselementer i det enkelte menneske end mellem f.eks. to lag af befolkningen.*

* Blandt de væsentlige værker i Knud Sørensens forfatterskab kan nævnes: *Revolution i Tøving*. Aarhus 1980, revideret udgave 1985. *St. St. Blicher. Digter*

Bevidsthedsdannelsen i Danmark er stadig præget af disse modsætninger mellem traditionsbundne og moderne erfaringsformer. Det er denne identitetskonflikt mellem land- og bykulturelle erfaringssammenhænge, jeg i det følgende skal forsøge at karakterisere nogle elementer af med særlig henblik på det kulturopbrud, der finder sted i de første årtier efter 2. verdenskrigs afslutning. Og derfor vil jeg først forsøge at belyse sider af de bevidsthedsformer, som historisk har udviklet sig i landbokulturen i Danmark, og som har knyttet sig til den indtil efterkrigstidens integration med mere bymæssigt orienterede normer forårsagede et brud.

4. Bønder og andelslandmænd

'Det er ikke en betingelse for at drive landbrug, at der findes bønder,' hedder det et sted i den engelske forfatter og kunsthistoriker John Bergers bog om bondekultur fra 1979, der på dansk er udkommet under titlen *Svinets jord* (1983). Bogen er først og fremmest en skildring af indtryk og inspirationer som Berger modtog under års ophold blandt franske bjergbønder. Men han opridser under inddragelse af globale og historiske synspunkter en række mere grundlæggende træk ved bønders livsform, ligesom han herved viser bondekulturens historiske eksistensgrænser.*

Bondens erfaringsverden er udformet af generationers slid for føden og tildannet af en sej overlevelseskamp. Hans levemåde er indstillet på et socialt sammenhold og deling af vilkårene i en tilværelsessituation præget af materiel knaphed. For bonden er arbejdet tilværelsens mening og hans højeste mål er ved hjælp af det at overleve. I hans livsforståelse indgår der ikke forestillinger om en endelig sejr over knapheden eller et historisk slutpunkt for hans slidsomme virke, som ville indebære et stabilt overskud og dermed en varig sikring af

---

og samfundsborger. Kbh. 1984. *Hvad skal vi med solnedgangen?*. Kbh. 1987. *Marginaljord*, Kbh. 1987. *Danmark mellem land og by. Meninger*. Kbh. 1988.
En kortfattet introduktion til Knud Sørensens forfatterskab kan findes i min artikel "En digter med udkanternes favnemål". *Dansk Udsyn*, nr.1. Askov 1987.

* Originaltitel på Bergers bog er *Pig Earth*, London 1979.

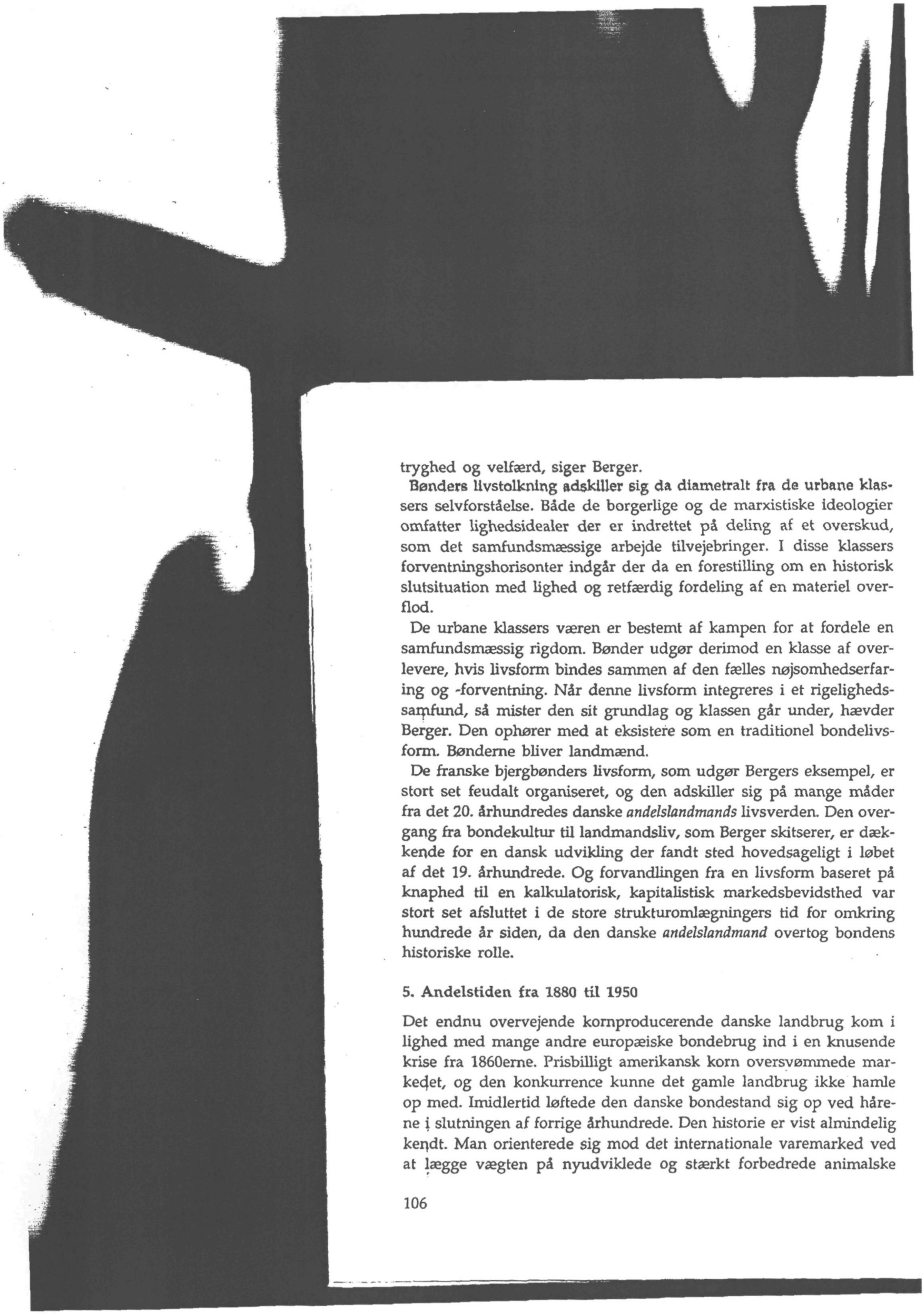

tryghed og velfærd, siger Berger.

Bønders livstolkning adskiller sig da diametralt fra de urbane klassers selvforståelse. Både de borgerlige og de marxistiske ideologier omfatter lighedsidealer der er indrettet på deling af et overskud, som det samfundsmæssige arbejde tilvejebringer. I disse klassers forventningshorisonter indgår der da en forestilling om en historisk slutsituation med lighed og retfærdig fordeling af en materiel overflod.

De urbane klassers væren er bestemt af kampen for at fordele en samfundsmæssig rigdom. Bønder udgør derimod en klasse af overlevere, hvis livsform bindes sammen af den fælles nøjsomhedserfaring og -forventning. Når denne livsform integreres i et rigelighedssamfund, så mister den sit grundlag og klassen går under, hævder Berger. Den ophører med at eksistere som en traditionel bondelivsform. Bønderne bliver landmænd.

De franske bjergbønders livsform, som udgør Bergers eksempel, er stort set feudalt organiseret, og den adskiller sig på mange måder fra det 20. århundredes danske *andelslandmands* livsverden. Den overgang fra bondekultur til landmandsliv, som Berger skitserer, er dækkende for en dansk udvikling der fandt sted hovedsageligt i løbet af det 19. århundrede. Og forvandlingen fra en livsform baseret på knaphed til en kalkulatorisk, kapitalistisk markedsbevidsthed var stort set afsluttet i de store strukturomlægningers tid for omkring hundrede år siden, da den danske *andelslandmand* overtog bondens historiske rolle.

5. Andelstiden fra 1880 til 1950

Det endnu overvejende kornproducerende danske landbrug kom i lighed med mange andre europæiske bondebrug ind i en knusende krise fra 1860erne. Prisbilligt amerikansk korn oversvømmede markedet, og den konkurrence kunne det gamle landbrug ikke hamle op med. Imidlertid løftede den danske bondestand sig op ved hårene i slutningen af forrige århundrede. Den historie er vist almindelig kendt. Man orienterede sig mod det internationale varemarked ved at lægge vægten på nyudviklede og stærkt forbedrede animalske

produkter, og man åbnede sig mod den kapitalistiske samfundsøkonomi. Men samtidig erobrede og befæstede bønderne en række af deres egne livssammenhænge, og det skete hovedsageligt dels økonomisk gennem organiseringen af andelsbevægelsen, dels på det livsmæssige område ved at fastholde og udbygge en særlig sognebondekultur samt ved ivrigt at lægge kræfterne i udviklingen af en folkelig oplysningsbevægelse.*

Omlægningen af produktionsforholdene betød at familiebrugsstørrelsen kunne hævdes og blive dominerende. Selvejerstrukturen gjorde GÅRDEN til kernen i et nuanceret familie- og bedriftsmiljø, der omfattede de fleste sider af tilværelsen. Overgangen til forøget husdyrhold dannede desuden baggrund for at arbejdet dels fortsatte med at være alsidigt, dels blev dagliglivet og produktionen både fagligt og bevidsthedsmæssigt udfordrende. Man skal for eksempel ikke underkende den intellektuelle udvikling som krævedes for at få de komplicerede sædskifter i markplanerne og avlsarbejdet med dyrene i det nye landbrug til at lykkes. Arbejdet med afgrøderne og husdyrene kunne opleves som et eksistentielt udviklende livtag, som et personlighedsskabende livsværk, der endda naturligt lod sig sende i arv til næste generation. Og landbrugsarbejdet har i modsætning til f.eks. det industrielle lønarbejde haft sig selv og sine egne synlige resultater som mål og løn.

Således lykkedes det for bondestanden på én gang at tilpasse sig den kapitalistiske markedsøkonomis fordele og samtidig at afgrænse sig fra dens ulyksalige tendenser til totalt at ville underlægge sig og forme livsforholdene. *Andelslandmanden*, der var den ny tids oplyste

---

* Denne bøndernes store omorganisering er forskningsmæssigt fremstillet mange steder. Eksempelvis af landbrugshistorikere i Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie*, bd.3. Odense 1988. Om forholdet mellem åndelige bevægelser og det materielle er der skrevet artikler i Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bondemiljø*. Aalborg 1981, og om nybruddets kulturelle virkningshistorie i Jørn Falk: *"Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord"*. Kbh. 1980. Den mest udfoldede bevidsthedshistoriske analyse af bondestandens gennembrud findes imidlertid i den af Povl Schmidt og Jørgen Gleerup redigerede skriftrække med hovedtitlen *Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920*, som er udkommet i Odense fra 1975.

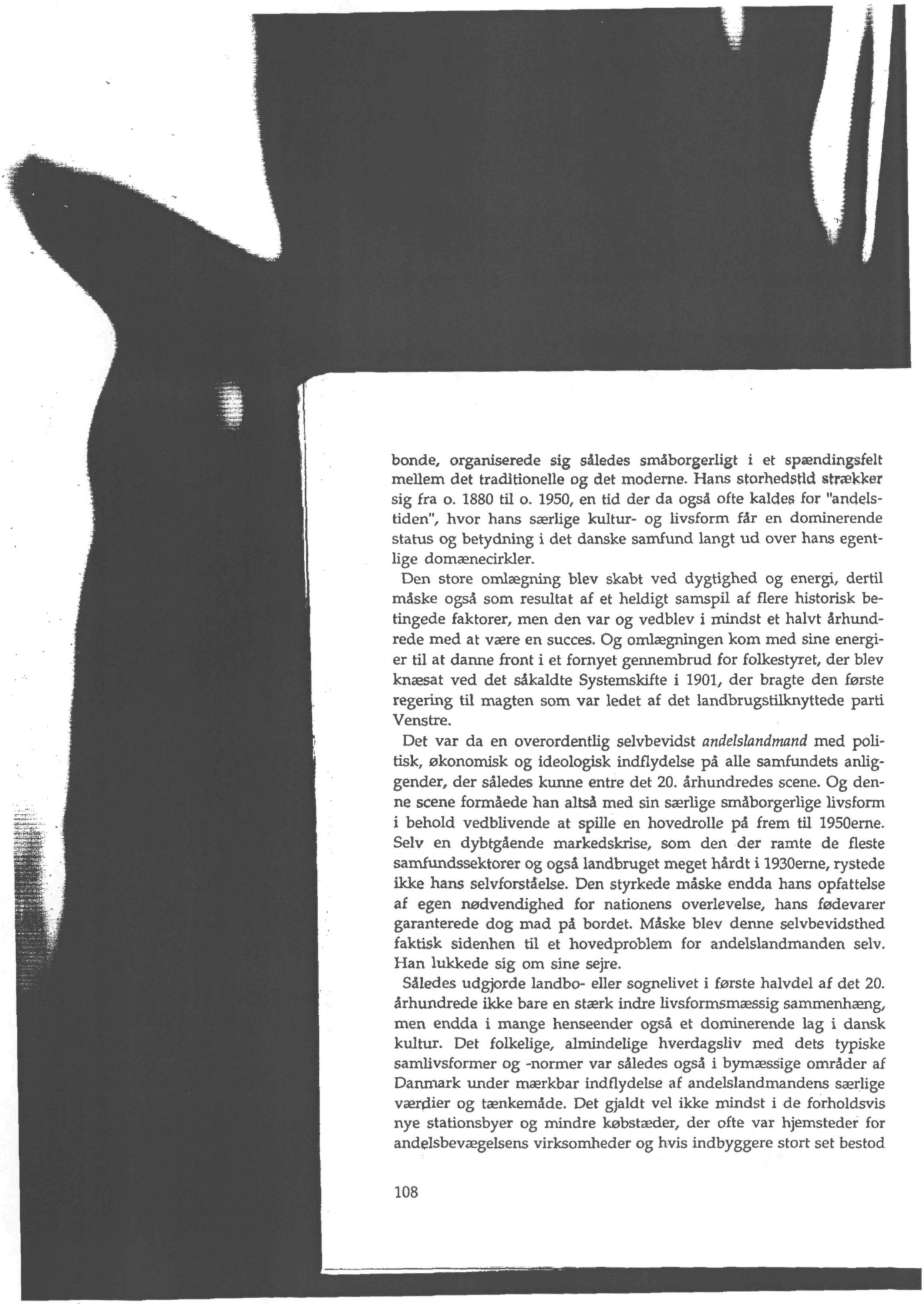

bonde, organiserede sig således småborgerligt i et spændingsfelt mellem det traditionelle og det moderne. Hans storhedstid strækker sig fra o. 1880 til o. 1950, en tid der da også ofte kaldes for "andelstiden", hvor hans særlige kultur- og livsform får en dominerende status og betydning i det danske samfund langt ud over hans egentlige domænecirkler.

Den store omlægning blev skabt ved dygtighed og energi, dertil måske også som resultat af et heldigt samspil af flere historisk betingede faktorer, men den var og vedblev i mindst et halvt århundrede med at være en succes. Og omlægningen kom med sine energier til at danne front i et fornyet gennembrud for folkestyret, der blev knæsat ved det såkaldte Systemskifte i 1901, der bragte den første regering til magten som var ledet af det landbrugstilknyttede parti Venstre.

Det var da en overordentlig selvbevidst *andelslandmand* med politisk, økonomisk og ideologisk indflydelse på alle samfundets anliggender, der således kunne entre det 20. århundredes scene. Og denne scene formåede han altså med sin særlige småborgerlige livsform i behold vedblivende at spille en hovedrolle på frem til 1950erne. Selv en dybtgående markedskrise, som den der ramte de fleste samfundssektorer og også landbruget meget hårdt i 1930erne, rystede ikke hans selvforståelse. Den styrkede måske endda hans opfattelse af egen nødvendighed for nationens overlevelse, hans fødevarer garanterede dog mad på bordet. Måske blev denne selvbevidsthed faktisk sidenhen til et hovedproblem for andelslandmanden selv. Han lukkede sig om sine sejre.

Således udgjorde landbo- eller sognelivet i første halvdel af det 20. århundrede ikke bare en stærk indre livsformsmæssig sammenhæng, men endda i mange henseender også et dominerende lag i dansk kultur. Det folkelige, almindelige hverdagsliv med dets typiske samlivsformer og -normer var således også i bymæssige områder af Danmark under mærkbar indflydelse af andelslandmandens særlige værdier og tænkemåde. Det gjaldt vel ikke mindst i de forholdsvis nye stationsbyer og mindre købstæder, der ofte var hjemsteder for andelsbevægelsens virksomheder og hvis indbyggere stort set bestod

af første generations indvandrere fra landbruget.

Derfor bærer udviklingen af den danske arbejderkultur i 1920erne og 30erne også præg af at være bevidsthedsmæssigt påvirket fra landboens traditionelle organisationsprincipper og værdinormer. Den for dansk kulturliv ret så betydningsfulde folkelige oplysning med dens institutioner og foreningsstrukturer har således sine rødder, sin stamme og sine forgreninger i landbokulturens livsanskuelser og verdensbillede. Jævnfør også de indledende bemærkninger om Højskolesangbogen.*

Der er nogle karakteristiske træk ved den samfundsmæssige og kulturgeografiske udvikling i perioden, som er medvirkende årsager til at landbokulturens betydning kan fastholdes. Indsivningen af arbejdskraft fra land til byområder sker forholdsvis sindigt og dog kontinuerligt. Industrialiseringen udvikler sig for det første langsomt, for det andet i ikke ringe grad på baggrund af udbygningen af det landbodominerede forarbejdningsled, altså andelsslagterier, konservesindustri m.v. Tilsammen forstærker disse forhold formodentligt tendenserne til, at de indvandrede 1. generationsbyboere i nogen grad medtager og planter kopisider af sognelivsformen i deres nye livsmønster.

Finder der da således en kontinuerlig påvirkning sted fra land til by af elementer af en livsform, så er den modsatte strøm tilsyneladende noget mere begrænset, og det skyldes ikke mindst at andelslandmanden så at sige satte ideologiske skodder i kraft af sin selvforståelse og selvbevidsthed. Det lå som en underforstået og dermed indiskutabel norm i andelslandmandens selvopfattelse, at den historiske udvikling, og herunder erobringen af den folkestyrede parlamentarisme, var hans værk. Byens normer og forhold i øvrigt var i bedste fald ligegyldige for hans verden, i værste fald noget fremmed og "ufolkeligt".

Men når denne landbokultur således tilsyneladende havde en indre

---

* Her tænkes der naturligvis i bred forstand på den tradition for folkelig oplysning, foreningsvirksomhed m.v., der på forskellig vis har sit historiske udspring i teologen N.F.S. Grundtvigs og skolemanden Kristen Kolds tanker og indsatser i det 19. århundrede.

styrke, hvordan kunne den så lade sig løbe over ende med en sådan hastighed og voldsomhed, som det faktisk skete i årtierne mellem 1950 og 1970? For at forstå dette, både hvor i dens styrke bestod og hvorfor den så brat kunne løbes over ende, skal jeg følgende skitsere nogle centrale elementer i den sammenbindende livsform, som var andelslandmandens.

6. Livsformen - dens styrke og svaghed

Det interessante ved landbofolkets selvorganisering som småborgerlige producenter i andelsbevægelsen er ikke bare at man kunne tildanne og fastholde en særlig betydningsverden og livsform, som kunne holde igennem første halvdel af det 20. århundrede, men også den ejendommelige måde det lykkes at danne denne livsverden så den fungerer som en 'mediering' af traditionelle og moderne erfaringer. Elementer af gamle bondesæder levede med i livssammenhængen, mens man samtidig producerede relativt moderne. Nogle af de afgørende elementer i landmandens livsform var:

- en 'traditionsbevidsthed' bandt dels på godt og ondt den enkelte og hans livstolkninger til det lokale sognelivs særlige net af slægtskabs- og nabolagsrelationer. Dels rettede 'traditionsbevidstheden' et uudtalt krav til den enkelte landbruger om, at han skulle overlade jorden og bedriften til næste generation i mindst samme stand, som da han selv kom til.
- en 'dagsværksideologi' skiller ham stærkt fra lønarbejderens bevidsthedsform, fordi landmanden ikke tænker arbejde som tid, men som et naturligt og forpligtende virke i et tilbagevendende livtag med årstidens og dagens nødvendige gøremål.
- 'det hele og sammenhængende liv', der ikke satte skel mellem familie- og produktionsliv eller mellem arbejde og fritid.
- 'nøjsomhed, sparsommelighed og naturalieøkonomi'. Idealet var at "betale enhver sit" og ikke stifte "løs" gæld. Man var altid i stand til "at spænde livremmen ind", hvis det kneb, for man kunne dog altid producere mad til sig selv, være selvforsynende med det nødvendige, og ellers kunne man bytte sig til resten i vanskelige perioder.
- 'underspil'. Som en afledt effekt af tilværelsesformen i små, relativt

aflukkede sognefællesskaber stak man ikke for højt op, jf. Knud Sørensens udsagn i denne artikels indledning.
- endelig 'nyttefordringen', der rummer idealet om at alle handlinger og ethvert gøremål tjener nyttige eller praktiske formål.

Alle de her opregnede karakteristika ved andelslandmandens livsform former tilsammen hans nyttige, jævne og bestandigt virksomme omgang med tilværelsen og dens fordringer. Således er der en række træk der er lig med de, som John Berger finder hos de traditionelle, overvejende feudalt organiserede bønder. Disse traditionsbærende træk har imidlertid ikke været enerådende i den danske andelslandmands livsform. Han har samtidig produceret og tænkt moderne, for han har måttet indrette sig på markedsmekanismernes krav, og derfor har de nævnte elementer snarere været stabiliserende konventioner end egentligt konstituerende sider.

I og med han producerer moderne, men lever og tænker traditionelt, - eller usamtidigt om man vil, - så udgør hans hele livsverden en stærk og afvisende bastion mod en gennemgribende kapitalisering og mod nogle mere moderne livsformer 'så længe han kan opretholde sin afgrænsning'. For han har kun i ringe grad et kritisk forhold til det moderne. Udviklingen er netop UDVIKLINGEN, dvs. en næsten skæbneagtig størrelse der opererer udenfor ham selv og hans verden. Hans egen verden udgør derfor kun i ringe grad en kritisk platform. Den er snarere en skalmur som afskærmer og opretholder den tavshed, der udspringer af forestillingen om, at tingenes tilstand og foranderlighed under UDVIKLINGENS lov vel ikke kan være stort anderledes.

Faktisk udhules livsformen langsomt, men sikkert i løbet af første halvdel af dette århundrede. Det der omkring århundredeskiftet er en umådelig stærk sammenhæng mellem daglig erfaringsverden og en bevidsthed, der beror herpå, forvandler sig efterhånden til en ideologisk konstruktion som i stadig højere grad taber sin forbindelse til den faktiske livsverden. Jeg vil forfølge dette ved at uddybe forståelsen af et enkelt af de elementer, som jeg ovenfor har skitseret, og med dette eksempel anskueliggøre hvorledes livsformen endegyldigt sprængtes indefra, da den i efterkrigstiden ultimativt blev udsat

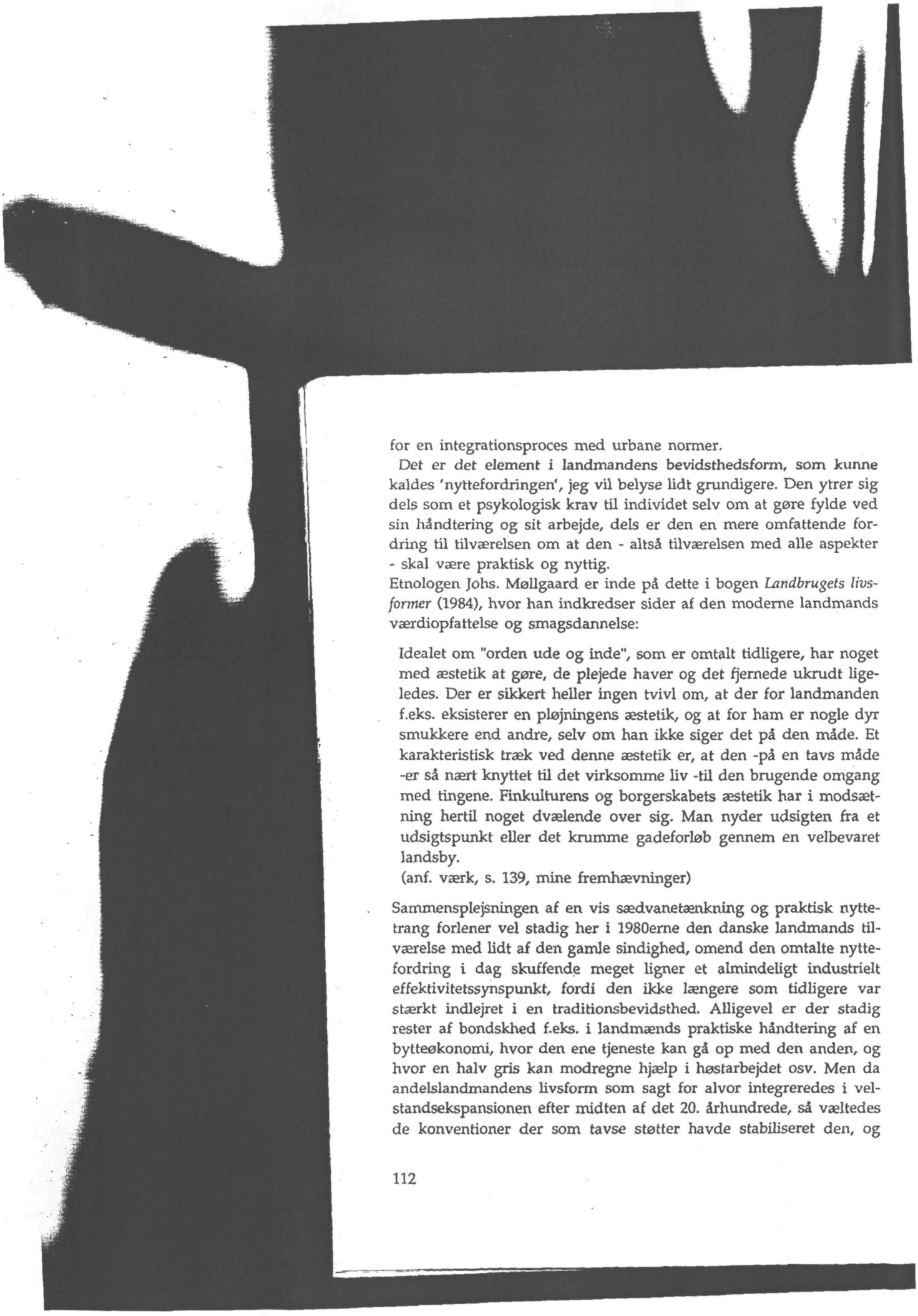

for en integrationsproces med urbane normer.

Det er det element i landmandens bevidsthedsform, som kunne kaldes 'nyttefordringen', jeg vil belyse lidt grundigere. Den ytrer sig dels som et psykologisk krav til individet selv om at gøre fylde ved sin håndtering og sit arbejde, dels er den en mere omfattende fordring til tilværelsen om at den - altså tilværelsen med alle aspekter - skal være praktisk og nyttig.

Etnologen Johs. Møllgaard er inde på dette i bogen *Landbrugets livsformer* (1984), hvor han indkredser sider af den moderne landmands værdiopfattelse og smagsdannelse:

> Idealet om "orden ude og inde", som er omtalt tidligere, har noget med æstetik at gøre, de plejede haver og det fjernede ukrudt ligeledes. Der er sikkert heller ingen tvivl om, at der for landmanden f.eks. eksisterer en pløjningens æstetik, og at for ham er nogle dyr smukkere end andre, selv om han ikke siger det på den måde. Et karakteristisk træk ved denne æstetik er, at den -på en tavs måde -er så nært knyttet til det virksomme liv -til den brugende omgang med tingene. Finkulturens og borgerskabets æstetik har i modsætning hertil noget dvælende over sig. Man nyder udsigten fra et udsigtspunkt eller det krumme gadeforløb gennem en velbevaret landsby.
> (anf. værk, s. 139, mine fremhævninger)

Sammensplejsningen af en vis sædvanetænkning og praktisk nyttetrang forlener vel stadig her i 1980erne den danske landmands tilværelse med lidt af den gamle sindighed, omend den omtalte nyttefordring i dag skuffende meget ligner et almindeligt industrielt effektivitetssynspunkt, fordi den ikke længere som tidligere var stærkt indlejret i en traditionsbevidsthed. Alligevel er der stadig rester af bondskhed f.eks. i landmænds praktiske håndtering af en bytteøkonomi, hvor den ene tjeneste kan gå op med den anden, og hvor en halv gris kan modregne hjælp i høstarbejdet osv. Men da andelslandmandens livsform som sagt for alvor integreredes i velstandsekspansionen efter midten af det 20. århundrede, så væltedes de konventioner der som tavse støtter havde stabiliseret den, og

livsformen gik i opløsning med stor hast. Den ramtes af en spaltning der vred dens praksis og dens ideologi løs fra hinanden.

Nyttefordringen havde netop som en sådan uskreven regel, blandt andre af de nævnte underforståede normer, været med til at binde tilværelsen sammen. Men ved mødet med de ny tiders muligheder og rigelighedssamfundets urbane normer selvstændiggør sider af den sig, den omformes til en fordring om økonomisk vækst og om at blive delagtiggjort i velstanden. Dermed visner de andre sider af det overleverede fra den gamle bondelivsform væk, bl.a. den sindighed i sæder og skikke og den forankring i traditionstænkning som Knud Sørensen i det indledende citat taler om, og fordi den ikke længere har et rum at blive forvaltet i, så bliver traditionssammenhængen til noget gammeldags og unyttigt kram. Når et element i livsformssammenhængen omformes eller forkrøbler, så forrykkes hele livsformens værdigrundlag.

En række af de gamle arbejdsformer og indretninger kom faktisk til kort, de viste med tydelighed deres utilstrækkelighed i sammenligning med meget af det moderne mekanik. Det gamle var både irrationelt og upraktisk i konkurrencen med det nye, og dermed i bogstavelig betydning mindre nyttigt. De ny tiders muligheder kaldte noget frem i landmandens livsform, som længe havde ligget der latent, men som nu fik historiske muligheder og et materielt virkelighedsrum at udfolde sig i. De valg som landboerne foretog sig- dybest set for at fastholde livsformen- fulgte det pragmatiske på bekostning af andre sider. Konsekvenserne heraf er bl.a. blevet, at grundlaget for at fastholde den hævdvundne familie- og selvejerstruktur nu for alvor er ved at være smuldret.**

** Om ændringerne i landbrugets livsformer i efterkrigstiden er der skrevet udførligt i Palle Ove Christiansen: *En livsform på tvangsauktion?*. Kbh. 1982. Om landbrugets livsformer i øvrigt i ohs. Mellgaard: *Landbrugets livsformer*. Kbh. 1984. Om livsformsbegrebet som analytisk kategori, se Thomas Højrup: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Kbh. 1983, samt Lone Rahbek Christensen: *Hver vore veje*. Odense 1987.

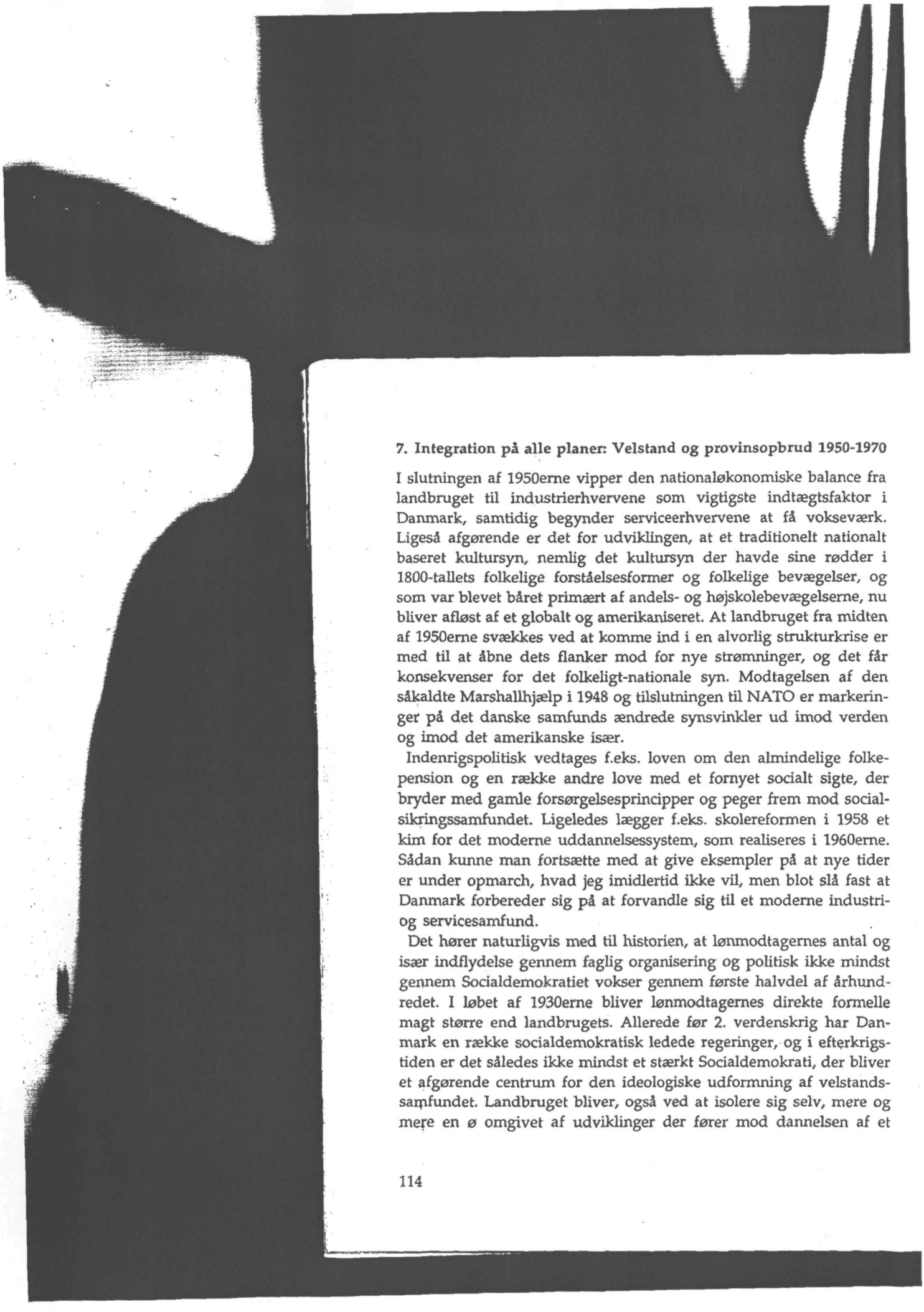

7. Integration på alle planer: Velstand og provinsopbrud 1950-1970

I slutningen af 1950erne vipper den nationaløkonomiske balance fra landbruget til industrierhvervene som vigtigste indtægtsfaktor i Danmark, samtidig begynder serviceerhvervene at få vokseværk. Ligeså afgørende er det for udviklingen, at et traditionelt nationalt baseret kultursyn, nemlig det kultursyn der havde sine rødder i 1800-tallets folkelige forståelsesformer og folkelige bevægelser, og som var blevet båret primært af andels- og højskolebevægelserne, nu bliver afløst af et globalt og amerikaniseret. At landbruget fra midten af 1950erne svækkes ved at komme ind i en alvorlig strukturkrise er med til at åbne dets flanker mod for nye strømninger, og det får konsekvenser for det folkeligt-nationale syn. Modtagelsen af den såkaldte Marshallhjælp i 1948 og tilslutningen til NATO er markeringer på det danske samfunds ændrede synsvinkler ud imod verden og imod det amerikanske især.

Indenrigspolitisk vedtages f.eks. loven om den almindelige folkepension og en række andre love med et fornyet socialt sigte, der bryder med gamle forsørgelsesprincipper og peger frem mod socialsikringssamfundet. Ligeledes lægger f.eks. skolereformen i 1958 et kim for det moderne uddannelsessystem, som realiseres i 1960erne. Sådan kunne man fortsætte med at give eksempler på at nye tider er under opmarch, hvad jeg imidlertid ikke vil, men blot slå fast at Danmark forbereder sig på at forvandle sig til et moderne industri- og servicesamfund.

Det hører naturligvis med til historien, at lønmodtagernes antal og især indflydelse gennem faglig organisering og politisk ikke mindst gennem Socialdemokratiet vokser gennem første halvdel af århundredet. I løbet af 1930erne bliver lønmodtagernes direkte formelle magt større end landbrugets. Allerede før 2. verdenskrig har Danmark en række socialdemokratisk ledede regeringer, og i efterkrigstiden er det således ikke mindst et stærkt Socialdemokrati, der bliver et afgørende centrum for den ideologiske udformning af velstandssamfundet. Landbruget bliver, også ved at isolere sig selv, mere og mere en ø omgivet af udviklinger der fører mod dannelsen af et

moderne industri- og servicesamfund.*

I det velstandens samfund, der da således udformedes i Danmark i årene mellem 1950 og 1970 hovedsageligt med socialdemokratisk ledede regeringer som politiske og ideologiske arkitekter, kom der store pengemængder og et enormt udbud af forbrugsvarer i omløb. Derved kom det til at danne et stærkt modbillede til sider af landbokulturen, der traditionelt havde været præget af nøjsomhed og sparsommelighedsidealer. Samtidig kom staten og det offentlige til at spille en stigende rolle i samfundslivet og for den enkeltes livsførelse. En række socialiserings- og forsørgelsesfunktioner samt planlægningsopgaver blev f.eks. overtaget af centrale, offentlige instanser. Det betød dels at landbotilværelsen tømtes for nogle af sine sædvanlige gøremål, dels at sognelivets traditionelle selvrådighed opløstes.

Skønt de selvejende landbrugere og den øvrige landbefolkning formentlig fik de ringeste stykker af den samfundsmæssige velstandskage tildelt, så omformedes deres livsverden med dens traditionsbestemte normer og værdiholdninger dog voldsomst. For den teknisk-økonomiske udvikling eskalerede nogle processer som åbnede mod en generel urban orientering af deres tilværelse, hvorved dens vanemæssige bundethed til det lokale sogneliv løsnedes. Det er en proces som på én gang kan beskrives som en integration og et opbrud.

En side af urbaniseringen og opbruddet udgøres selvfølgelig af det antal flyttelæs, der i de år rullede ud af landdistrikterne og ind til byområder. Omkring 190.000 mennesker flyttede mellem 1950 og 1970 fra land til by. Det tal anskueliggør jo nok en afvandring af et synligt omfang. Alligevel er det dog ikke noget særligt stort tal ud af en totalbefolkning på cirka 5 millioner. Men tallet er også langt fra dækkende for opbruddet, for "afvandringen" er oftere sket uden egentlig geografisk flytning. Man tog f.eks. industriarbejde og blev altså 'pendler', mens ens landbrugsbedrift afvikledes over en år-

* Om nogle generelle ændringer i overgangen fra et landbodomineret samfund til lønarbejdernes er der skrevet i Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*. Kbh. 1982. Samt i H.P. Clausen: "Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?" i H.P. Clausen m.fl.: *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede. Det lærde Selskabs publikationsserie*, hæfte 1. Aarhus 1973.

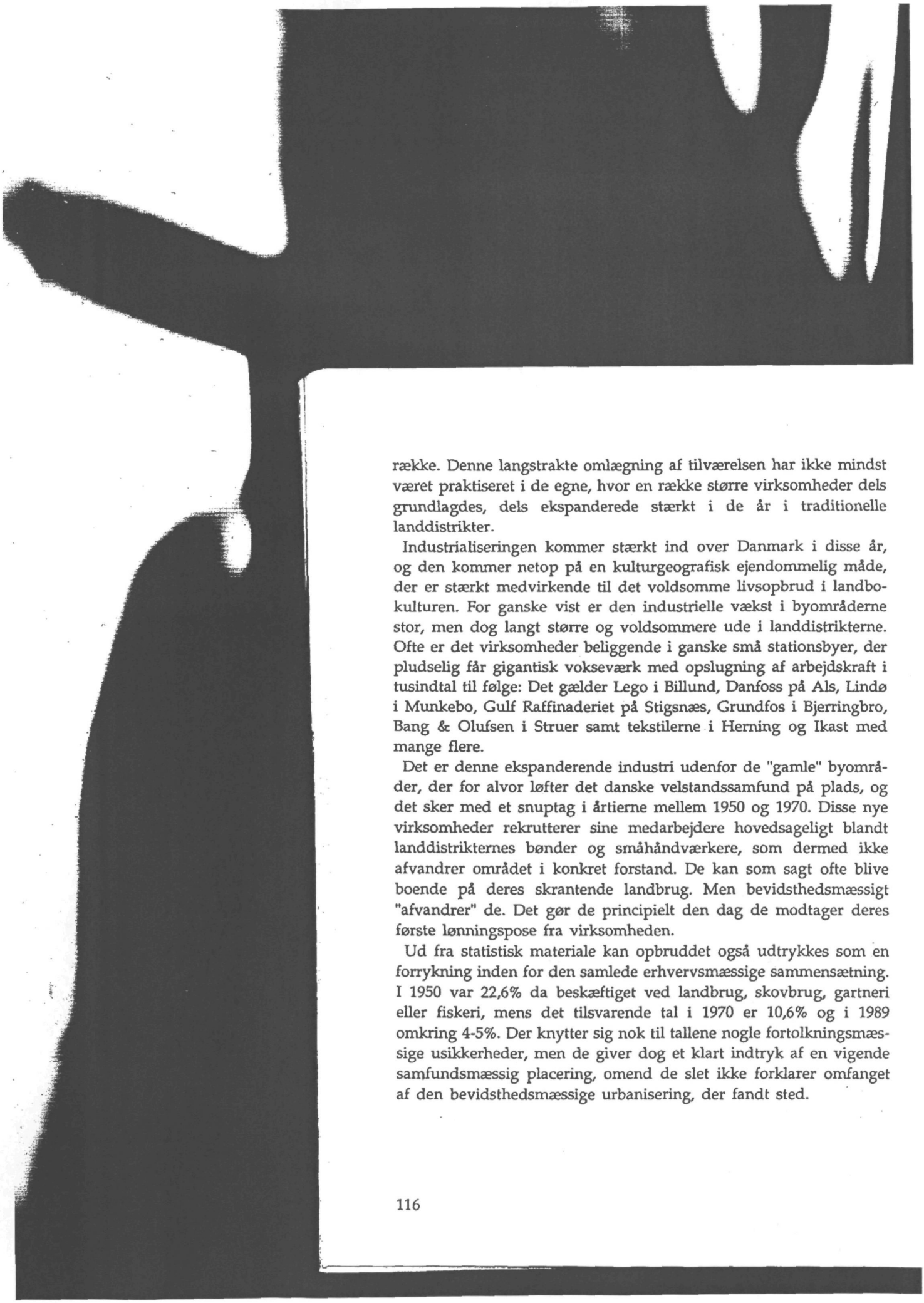

række. Denne langstrakte omlægning af tilværelsen har ikke mindst været praktiseret i de egne, hvor en række større virksomheder dels grundlagdes, dels ekspanderede stærkt i de år i traditionelle landdistrikter.

Industrialiseringen kommer stærkt ind over Danmark i disse år, og den kommer netop på en kulturgeografisk ejendommelig måde, der er stærkt medvirkende til det voldsomme livsopbrud i landbokulturen. For ganske vist er den industrielle vækst i byområderne stor, men dog langt større og voldsommere ude i landdistrikterne. Ofte er det virksomheder beliggende i ganske små stationsbyer, der pludselig får gigantisk vokseværk med opslugning af arbejdskraft i tusindtal til følge: Det gælder Lego i Billund, Danfoss på Als, Lindø i Munkebo, Gulf Raffinaderiet på Stigsnæs, Grundfos i Bjerringbro, Bang & Olufsen i Struer samt tekstilerne i Herning og Ikast med mange flere.

Det er denne ekspanderende industri udenfor de "gamle" byområder, der for alvor løfter det danske velstandssamfund på plads, og det sker med et snuptag i årtierne mellem 1950 og 1970. Disse nye virksomheder rekrutterer sine medarbejdere hovedsageligt blandt landdistrikternes bønder og småhåndværkere, som dermed ikke afvandrer området i konkret forstand. De kan som sagt ofte blive boende på deres skrantende landbrug. Men bevidsthedsmæssigt "afvandrer" de. Det gør de principielt den dag de modtager deres første lønningspose fra virksomheden.

Ud fra statistisk materiale kan opbruddet også udtrykkes som en forrykning inden for den samlede erhvervsmæssige sammensætning. I 1950 var 22,6% da beskæftiget ved landbrug, skovbrug, gartneri eller fiskeri, mens det tilsvarende tal i 1970 er 10,6% og i 1989 omkring 4-5%. Der knytter sig nok til tallene nogle fortolkningsmæssige usikkerheder, men de giver dog et klart indtryk af en vigende samfundsmæssig placering, omend de slet ikke forklarer omfanget af den bevidsthedsmæssige urbanisering, der fandt sted.

8. Det informelle system bryder sammen

Den traditionelle landbo- eller sognekultur falder fra hinanden. Endegyldigt. Den opløses med stor hast i den integrerende bevægelse mellem moderne bylivsnormer og traditionelt provinsliv. Hvor landbokulturen havde baseret sig på livsforms-elementer som "nøjsomhed", "stedbundethed", "traditionsbevidsthed", "nyttefordringer" m.v., så rejser velstandssamfundet et spejl med helt andre normer, som griber fat i en række underliggende behov og ønsker i landbosamfundet.

Derfor sker opbruddet fra det traditionelle så hastigt og så voldsomt. Velstandssamfundet tilbyder en befriende anonymitet eksempelvis i de nye parcel- og typehusområder, der lægger sig som måneringe af forstadsmiljøer enten omkring egentlige bydannelser eller omkring landsbykerner, og disse 'suburbans' kommer til at danne en sær mellemzone mellem land og by.

Drømmen om at rejse fra de snærende lokalsamfund og om at uddanne sig ud af det trange miljø har altid eksisteret i de landlige livsformer. Folkehøjskolernes virksomhed har altid levet af den samme længsel mod viden. Men drømmen har været forholdsvis tavs hidindtil. Den har levet som en underkuet eller underspillet forestillingsverden. Nu bliver den forvandlet til en reel chance og drømmen får mulighedernes ben at gå på.

De moderne livsnormer bliver dominerende på land og i by i løbet af en halv generations tid. Og med velstandens normer forankrede i bevidstheden hos de fleste er landbokulturens storhedstid omme. Landbokulturen var kun stærk så længe der ikke var egentlige alternativer for den enkelte.

Sognelivsformen dannede rammen om relativt bundne fællesskaber. Det modernes indtog betød frisættelse og mobilitet for den enkelte og dermed et opbrud fra fælleskulturerne. Den tilsvarende bevægelse sker såmænd også i de traditionelle byområder, især i arbejderkvarterer, hvor de vanebestemte bindinger til bestemte kvarterer med særlige kulturelle livsformer rives over.

Arbejderen og funktionæren flytter ud til lys, luft og pæne fortove i de nye omegnsbebyggelser, som både omfatter pæne højhuse og -

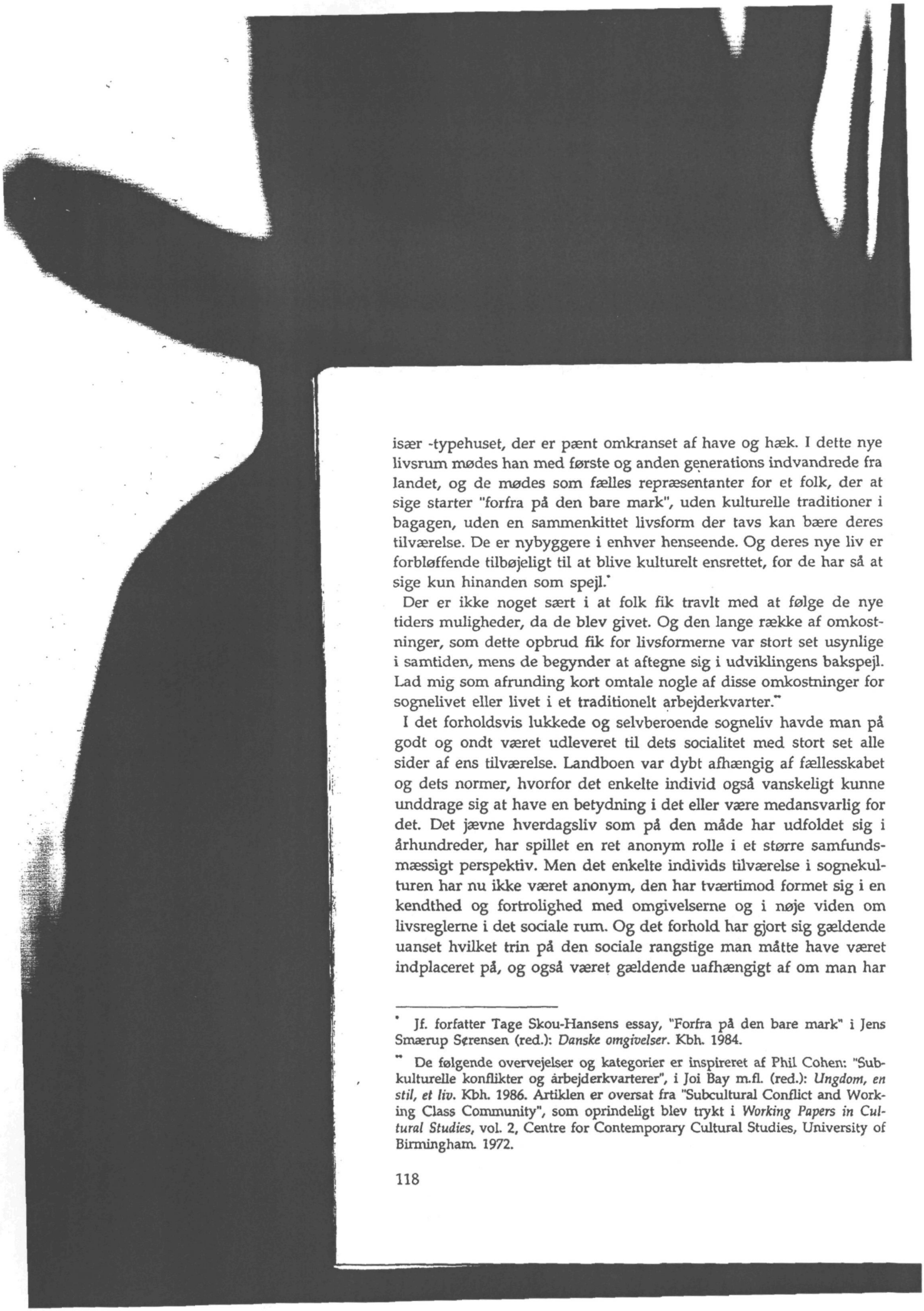

især -typehuset, der er pænt omkranset af have og hæk. I dette nye livsrum mødes han med første og anden generations indvandrede fra landet, og de mødes som fælles repræsentanter for et folk, der at sige starter "forfra på den bare mark", uden kulturelle traditioner i bagagen, uden en sammenkittet livsform der tavs kan bære deres tilværelse. De er nybyggere i enhver henseende. Og deres nye liv er forbløffende tilbøjeligt til at blive kulturelt ensrettet, for de har så at sige kun hinanden som spejl.*

Der er ikke noget sært i at folk fik travlt med at følge de nye tiders muligheder, da de blev givet. Og den lange række af omkostninger, som dette opbrud fik for livsformerne var stort set usynlige i samtiden, mens de begynder at aftegne sig i udviklingens bakspejl. Lad mig som afrunding kort omtale nogle af disse omkostninger for sognelivet eller livet i et traditionelt arbejderkvarter.**

I det forholdsvis lukkede og selvberoende sogneliv havde man på godt og ondt været udleveret til dets socialitet med stort set alle sider af ens tilværelse. Landboen var dybt afhængig af fællesskabet og dets normer, hvorfor det enkelte individ også vanskeligt kunne unddrage sig at have en betydning i det eller være medansvarlig for det. Det jævne hverdagsliv som på den måde har udfoldet sig i århundreder, har spillet en ret anonym rolle i et større samfundsmæssigt perspektiv. Men det enkelte individs tilværelse i sognekulturen har nu ikke været anonym, den har tværtimod formet sig i en kendthed og fortrolighed med omgivelserne og i nøje viden om livsreglerne i det sociale rum. Og det forhold har gjort sig gældende uanset hvilket trin på den sociale rangstige man måtte have været indplaceret på, og også været gældende uafhængigt af om man har

---

* Jf. forfatter Tage Skou-Hansens essay, "Forfra på den bare mark" i Jens Smærup Sørensen (red.): *Danske omgivelser*. Kbh. 1984.

** De følgende overvejelser og kategorier er inspireret af Phil Cohen: "Subkulturelle konflikter og arbejderkvarterer", i Joi Bay m.fl. (red.): *Ungdom, en stil, et liv*. Kbh. 1986. Artiklen er oversat fra "Subcultural Conflict and Working Class Community", som oprindeligt blev trykt i *Working Papers in Cultural Studies*, vol. 2, Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham. 1972.

fulgt konventionerne eller valgt at bryde dem.

For det første smadres en række informelle og "usynlige" netværk, som var udviklet gennem generationer, og som ved deres tavse tilstedeværelse i livsrummet garanterede den enkeltes identitet og som støttede det enkelte menneske i fællesskabet. Kernefamilien erstatter det man kunne kalde tilværelsen i et rum af slægtskabs- og nabolagsrelationer.

Som en konsekvens af dette opløses en række selvindlysende og dermed som oftest uudtalte moral- og værdiopfattelser. Tilværelsens "mål og meninger" flyttes så at sige fra et fællesskabs fordomme til den enkeltes egne, mere eller mindre 'etiske' valg.

For det andet løses den relativt bundne eller lukkede lokalkonomi, idet der sker en adskillelse mellem det produktive liv og det rekreative eller reproduktive liv. Fabriksvirksomheder flyttes bort fra boligområder - eller omvendt - og landbrugere samt småhåndværkere bliver der kun et fåtal af. Det forholdsvis gennemskuelige økonomiske kredsløb som karakteriserede de traditionelle lokalmiljøer brydes og erstattes af pendling som livsformselement.

De "gamle" lokalkulturer er bundet sammen af en nødvendighed i samlivet, stedet var ikke i valgt af den enkelte. Derfor rummer en sådan lokalkultur mange forskelligartede typer, og derfor er livsrummet præget af et udviklende spændingsforhold. I modsætning hertil er de nye livsrum som regel valgte. Man er flyttet hertil fordi her vil man gerne bo. Det er i denne frihed til at vælge, at ensretningen på paradoksal vis finder sted.

9. Hverdagslivet

De store forandringer på det overordnede plan var for intet at regne mod, hvad der skete i de "små" historier, i hverdagslivet på landet. En række tekniske revolutioner ændrede livet. Forfatteren Arthur Krasilnikoff har for eksempel et sted i romanen *Som landet ligger* (1983) på en herlig måde skildret, hvad etableringen af et nymodens fælles frysehus til opbevaring af daglige madvarer i landsbyen betød: De traditionelle slagtegilder ophørte. Og dermed et stykke socialt liv. For nu havde det ikke længere nogen mening med årstidsbestemte

frådserier i ferskt kød. Og bønder er praktiske mennesker, der vurderer tingene og handler ud fra et nyttesynspunkt.

Traktoren kom til og brød forholdet mellem mand og dyr. Asfalteringen af de små kommuneveje, automatiseringen af telefoncentraler, ophøret af en række småhandlendes salgsruter rundt på gårdene samt effektive tankvognes overtagelse af de gamle mælkeruter betød, at de små lokalsamfund mistede nogle overordentligt vigtige, informelle sammenbindingens instanser. Grundlaget for pendlingen mellem soveby og arbejde skabtes ved bilernes udbredelse og industriernes udflytning. De hårde hvidevarers (køleskabe, frysebokse, vaskemaskiner mv.) billiggørelse betød, at kostvaner og arbejdsgange forvandlede sig. Det betød i første omgang at hushjælpen kunne afskaffes med endnu en brik til den sociale isolering af familien på landet til følge, i næste omgang kunne landhusmoderen endda blive sat fri til lønarbejde.*

Der kom varmt vand i hanerne. Det blev almindeligt at gå i bad i op til flere gange om ugen. Lugten af bonde blev fortrængt og erstattet af deodorant, kunne man hævde. Det moderne toiletsystem, vandkloset med træk-og-slip forandrede forholdet til "lort". Nu sendte man 12-14 liter vand i halen på bæen igennem et kompliceret rørsystem i stedet for at "skide" bag køerne. TV forandrede tidsrytmer, satte for eksempel et punktum for dagsværket med sin nyhedsudsendelse klokken 20,00 inden hvilket tidspunkt man altså måtte være vasket og omklædt, så man kunne tage plads i den fine stue. TV forandrede også både boligindretninger, det lave sofabord vinder indpas så man kan se TV henover kaffen, og ikke mindst sprog samt forståelsesmæssige normer.

Livsrummene forvandlede sig for dem, der blev tilbage på landet, mens tusinder mere konkret vandrede til byerne. Tilværelsen blev også på landet urbant og globalt orienteret. 'Forskellen mellem land og by ophører i grunden med at bestå'

Disse enorme forvandlinger blev på en sær måde aldrig registrere-

* Landhusmoderens stærkt ændrede rolle gennem det 20. århundrede er beskrevet i Marianne Zenius: *Landbokvinden i det 20. århundrede.* Kbh. 1982.

de eller overvejede i samtiden. Der synes aldrig at have været overvejet egentlige alternativer til udviklingen. Der var måske heller ingen. Men at forvandlingerne ikke har fået bugt med de manges drømme om at omgås et stykke jord, det demonstrerer de hundredtusindvis af parcelhushaver, hvoraf mange blev anlagt i 1960erne. Alle de små parceller bliver puslet og plejet af fraflyttere i flere generationer, der stadig vil forme et lille stykke privat natur. Som et tavst sprog der ikke kan finde ord. Og på gavlen af det moderne parcelhus hænger hammelstokke og svingler og andre "museumsgenstande" fra landboens tid som for eksempel gamle jernbeslåede vognhjul af egetræ.

Vognhjulet er som et øje der spejder tilbage mod det, der var, og som stadig er en virksom drøm. Måske spejder det også fremad, ind i en endnu ikke realiseret drøm om at landbokulturens økologiske balanceopfattelse vil komme til at gå hånd i hånd med de moderne tider.

Forandringerne i provinslivet, især de tilværelsesmæssige omvæltninger som fulgte med de teknologiske og økonomiske ændringer, er i øvrigt blevet gjort til genstand for tematisering i en række skønlitterære værker, der er udkommet inden for de seneste 10-15 år. Af de forfattere, som således på kunstnerisk vis behandler nogle af de opståede erfaringskonflikter, vil jeg her som eksempler opremse Kirsten Thorup, Arthur Krasilnikoff, Knud Erik Pedersen, Jørgen Christian Hansen, Anne Marie Løn og Gynther Hansen foruden allerede omtalte Knud Sørensen. Det er forfatterskaber der alle, som vognhjulet på det moderne byhusgavl, spejder søgende ind i det sære gab mellem tradition og modernitet i dansk kultur- og bevidsthedshistorie.*

* Jeg har omtalt en række af disse forfatterskaber i min artikel i *Profiler.* Nordisk Institut 1966-86. Odense 1986, og behandlet et par stykker af dem nærmere i *Almanak for teologi og litteratur '87.* Aarhus 1987.